

Вже на початку дослідження трипільських поселень було встановлено, що склад їх матеріальної культури дуже близький до пам'яток епохи міді, поширених на нижньому Дунаї, Балканах, узбережжі Середземного моря майже до Італії. Подібні пам'ятки відкрито також на Близькому Сході. Значне поширення тут поселень, багато в чому схожих з трипільськими, породило теорію про східне походження трипільської культури.

Хоча пам'ятки епохи міді від Правобережжя Дніпра до передньо-азіатських територій, певно, не належали єдиному в етнічному¹ відношенні населенню, проте рівень господарського розвитку цих племен, а також схожі елементи культури, наприклад деяка схожість у релігійних віруваннях, свідчать про зв'язки між окремими областями. Можна припустити, що в створенні трипільської культури відіграли певну роль окремі племена, що проникли на територію Правобережжя України із східного Середземномор'я. Вони асимілювались тут з місцевим неолітичним населенням. Внаслідок цього склалася дуже своєрідна культура, що справила великий вплив на історію племен мідного і бронзового віків у Південно-Східній і Центральній Європі.

Що ж змусило землеробсько-скотарські племена східного Середземномор'я або племена рівнин та нагір'їв Передньої Азії просуватися на європейський материк? Пояснення цьому історичному явищу дає відкритий К. Марксом закон про тиск надлишку населення на продуктивні сили. «...Тиск надлишку населення на продуктивні сили, — писав К. Маркс, — змушував варварів з плоскогір'їв Азії вторгатись в держави стародавнього світу... Щоб і далі бути варварами, останні повинні були лишатися нечисленими. То були племена, які займалися скотарством, полюванням і війною, і їх спосіб виробництва вимагав великого простору для кожного окремого члена племені, як це має місце ще понині у індієських племен Північної Америки. Зростання чисельності у цих племен привело до того, що вони взаємно позбавляли одне одного території, необхідної для виробництва. Тому надлишкове населення було змушене здійснювати ті повні пригод великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»².

Закон К. Маркса про тиск надлишку населення на продуктивні сили дуже широко охоплює різні щодо господарського і соціального ладу суспільства, від пастуших племен, подібних до «варварів» з плоскогір'їв Азії, до землеробських племен Північної Америки. Закон цей діє тільки в суспільствах з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Відкритий К. Марксом закон про тиск надлишку населення на продуктивні сили має величезне значення для розуміння внутрішніх закономірностей розвитку первісно-общинного і ранньокласового суспільства. Закон цей пояснює багато історичних явищ, у тому числі й причини пересувань племен і народностей, природу міждодових та племінних сутичок, воєн і т. п.

* * *

Трипільська культура. Історію трипільської культури звичайно поділяють на три етапи розвитку: ранній, середній та пізній.
Ранній етап Пам'ятки всіх трьох етапів виявлено не на всій території Правобережної України.

Межею початкового розселення трипільських племен на сході є середня течія Південного Бугу, на заході — р. Серет (Румунія). Це область Лісостепу з більш або менш однаковими кліматичними умовами — помірною температурою і достатньою вологістю. Масиви листяних лісів,

¹ Етнічний — зв'язаний з належністю до якого-небудь племені або народу
² К. Маркс, Вынужденная эмиграция, в книзі: К. Маркс и Ф. Энгельс, Об Англии, Госполитиздат, М., 1952, стор 333.

головним чином дібров, тут чергуються з різнотравними луками. Такі умови сприяли розвиткові не тільки полювання і збиральництва, а й скотарства і землеробства.

Ранньотрипільські поселення містилися на низьких надзаплавних терасах рік, а іноді й на високих корінних берегах. Тепер відомо понад 20 таких поселень, зосереджених у басейнах Дністра і Південного Бугу.

На Дністрі досить докладно вивчені поселення біля сіл Луки-Врублівецької, Берново-Луки, Ленківців. Вони розташовані в межах Хмельницької та Чернівецької областей. Далі на південь пам'ятки раннього трипільля зустрічаються аж до злиття Реуту з Дністром (Молдавська РСР). У басейні Південного Бугу вони відомі, головним чином, в межах середньої течії ріки (Сабатинівка, Гренівка, Данилова Балка та ін.).

Ранньотрипільські поселення звичайно складаються з 8—10 округлих напівземлянок з господарськими ямами, що примикають до них. Багато таких будівель з'єднані одна з одною переходами. Трапляються також довгі житла з двох-трьох камер. Залишки їх виявлено в Луці-Врублівецькій і Поливановому Ярі на середньому Дністрі.

Будинок на поселенні в Луці-Врублівецькій являв собою будову довжиною близько 45 м, не глибоко опущену в землю. Ширина заглибленої частини близько 3 м. По всій довжині всередині будинку на однаковій відстані розміщувалось 11 вогнищ. Напівземлянка в хут. Поливановому Ярі мала 26 м завдовжки і 3 м завширшки. Обидва будинки (в Луці-Врублівецькій і Поливановому Яру) поділялись на три приміщення кожний. Ці житла типові для епохи первісно-общинного ладу. Вони були заселені, очевидно, членами однієї великої сім'ї.

Крім напівземлянок, характерних для ранньотрипільського часу, будували і глинобитні наземні споруди. Їх виявлено в Ленківцях і Поливановому Ярі, на місцях поселень біля с. Витилівки на р. Пруті і в районі с. Сабатинівки.

Можна припустити, що напівземлянкове будівництво продовжує стародавні місцеві способи спорудження жител. Поява ж глинобитних споруд могла бути зв'язана з впливом південної, балканської архітектури.

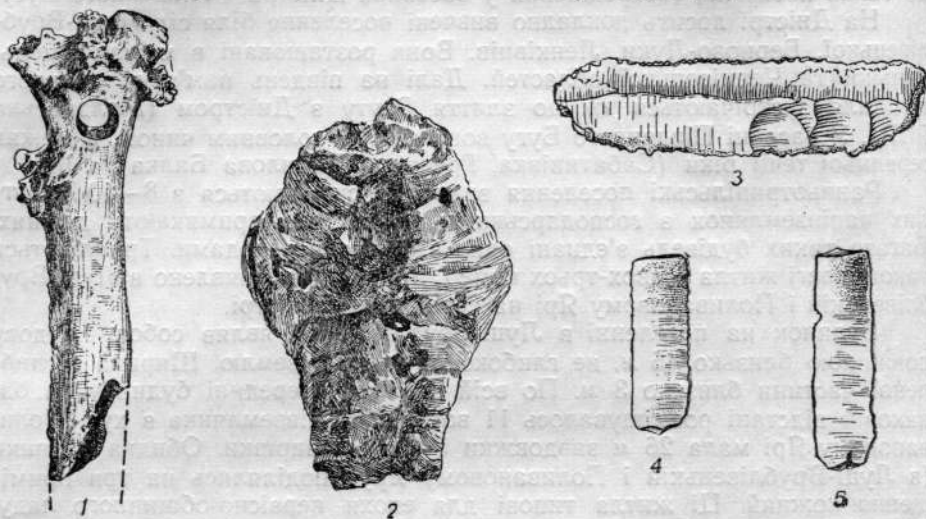
Поки ще мало матеріалу для того, щоб напевно говорити про планування ранньотрипільських поселень. Все ж імовірно, що будинки розташовувались в один ряд і досить тісно один до одного. Це відбивало в собі, очевидно, родову спільність жителів у межах поселення.

Матеріали розкопок Луки-Врублівецької, Берново-Луки, Ленківців та інших ранньотрипільських пам'яток дають уявлення про господарство населення цієї пори. Серед побутових покидьків у великій кількості зустрічаються кістки диких тварин: дикої кози, оленя, лося, кабана, ведмедя, борсука, росомахи, вовка, рисі, лисиці, лісового kota, білки, а з домашніх: великої рогатої худоби, кози, вівці, свині, коня, собаки. Знахідки кісток диких мешканців лісу вказують на те, що Подністрів'я було вкрите великими лісовими масивами.

Тут, на південному сході Європи, вже в IV тисячолітті до н. е. були приручені майже всі сучасні види домашніх тварин. Проте при розкопках кісток диких тварин знаходять більше, ніж кісток домашніх тварин. В Луці-Врублівецькій, наприклад, співвідношення між ними було 52,4 і 47,6%. У Берново-Луці процент диких тварин ще більший. Отже, скотарство на ранньому етапі трипільської культури ще не набуло великого поширення, і потреба в м'ясі більшою мірою задовольнялась полюванням. Розведення домашніх тварин, головним чином великої рогатої худоби і свиней, мало на меті забезпечення м'ясом і шкурами. Молочне господарство було, мабуть, ще не розвинуто. А проте в той час худобу

утримували в загонах і заготовляли солому і гілля для підкорму тварин у зимовий період.

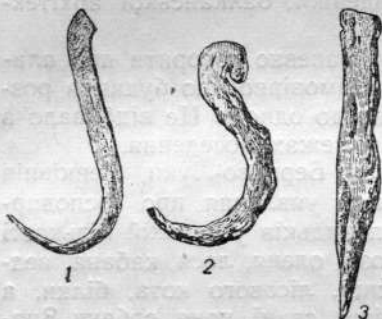
Землеробство в період раннього трипілля було одним з основних джерел існування людей. Вони успішно освоювали родючі ділянки надзаплавних терас і чорноземних плато прирічкових підвишень. Тут сіяли ячмінь, пшеницю та просо. Насіння цих культур зустрічається в гли-

Матеріали, які характеризують землеробство у трипільських племен:

1 — кістяна мотика (Криничка); 2 — глиняна статуетка з відтисками зерен пшениці (Лука-Врублівецька); 3 — крем'яний серп (Софіївка); 4, 5 — крем'яні вкладиші від серпів (Лука-Врублівецька).

няній обмазці стін, на долівці жител і в глиняних посудинах, де знайдені обгорілі зерна. Землю під посів спущували дерев'яними мотиками, що мали кам'яні або рогові наконечники. Грудки землі розбивались рогівими і дерев'яними колотушками. Врожай збирали дерев'яними зігнутими серпами з лезами з крем'яних пластинок, встромлених у пази. Молотили найпростішим способом — з допомогою ціпків. Можливо, для витоптування зерна з колосся використовували тварин. Зерно мололи вручну на кам'яних зернотерках.

Зв'язки з міді (Лука-Врублівецька):

1, 2 — риболовні гачки; 3 — шило

Таке примітивне землеробство, природно, не могло задовольнити потреб дедалі зростаючого населення навіть у рамках сімейно-родових общин. Низька продуктивність землеробства, природно, гальмувала розвиток тваринництва, бо для зростаючих стад не вистачало зимових кормів. Тому можна припустити, що вже в період раннього трипілля були зроблені перші спроби використання тяглової худоби (биків) для орання землі і збирання врожаю, який могли вивозити з полів на волокушах.

Поряд з основними формами господарства — землеробством, скотарством і полюванням були й допоміжні — риболовство і збиральництво. На поселеннях в Луці-Врублівецькій і Берново-Луці були знайдені кістки сома, коропа-сазана, вирізуба та риб інших коропових порід.

Мідні і кістяні риболовні гачки та кістяні ості, що збереглися, дають уявлення про індивідуальні способи ловлі риби. Застосовували й інші способи, наприклад: загон риби в перегороджені плотом тихі ділянки ріки, встановлення вершей, заколів. Такі способи ловлі могли бути колективними, особливо в сприятливі сезони лову.

Молюсків перловиць, що їх збирали по берегах річок, вживали для їди, а стулки їх йшли на виготовлення прикрас і вимощування долівки. В лісі збирали різні дикоростучі плоди, горіхи і жолуді. Рештки тих і других були виявлені в житлах у вигляді відбитків на глині або обвуглілої шкаралупи.

Кераміка раннього етапу трипільської культури:

1 — Сабатинівка II; 2, 3 — Гренівка.

Високого розвитку досягло домашнє виробництво. Для виготовлення знярядь праці, як і раніше, застосовували кремій, камінь, що піддається шліфуванню, кістки і роги тварин, а також деревину. Техніка обробки каменю ще зберігає майже ті самі способи, які застосовували в епоху пізнього палеоліту і неоліту. В наборі виробничого інвентаря ранніх трипільців є скребки для обробки шкір, вкладиші для серпів, різні проколки, свердла, наконечники мотик, стріл та дротиків, стамески, клини, намітчики, тесла, сокири. Кам'яні молоти, оброблені у формі зрізаної шестигранної піраміди, безперечно, мали бойове призначення.

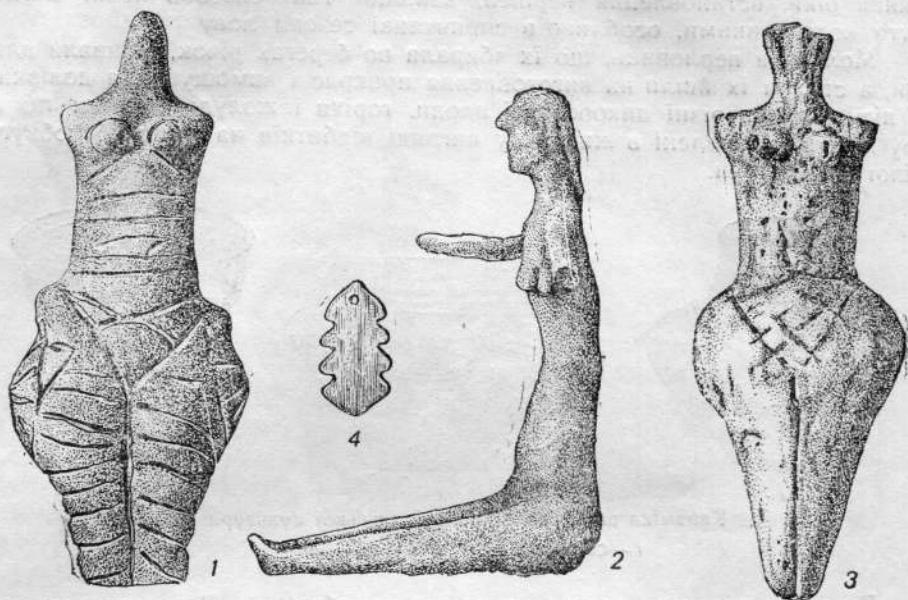
Отвори для рукояток у сокирах і молотах висвердлювали дерев'яною або кістяною трубкою, під яку в процесі обертання (за допомогою тетиви) підсипали пісок. Можна напевно говорити про знайомство ранніх трипільців з ручним дрилем, частина якого (кам'яна упорна плітка) була знайдена при розкопках у Луці-Врублівецькій.

Таким чином, в ранньотрипільський час з'являється перше механічне пристосування — лучковий дріль. Не доводиться сумніватися в тому, що ним користувались і для добування вогню.

Широко відома трипільська кераміка. Майстерність і вправність стародавніх гончарів і тепер привертають увагу дослідників, які працюють в галузі історії та технології керамічного виробництва. Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являється керамічна піч. Ця невелика споруда складалась з топкової камери, жаропровідного каналу і верхньої камери, в яку ставили призначений для випалу посуд. Верхня камера відділялась від нижньої половини печі плитою з жаропровідними отворами (за сучасною гончарською термінологією — люктами або дучки). Принцип будови цих печей зберігся в кустарному виробництві до нашого часу.

В керамічних печах випалювали невеликі посудини. Кухонний посуд і великі посудини для зберігання їжі і води випалювали на вогнищах. Ліпили і формували посуд ручним способом, гончарський круг ще не був відомий.

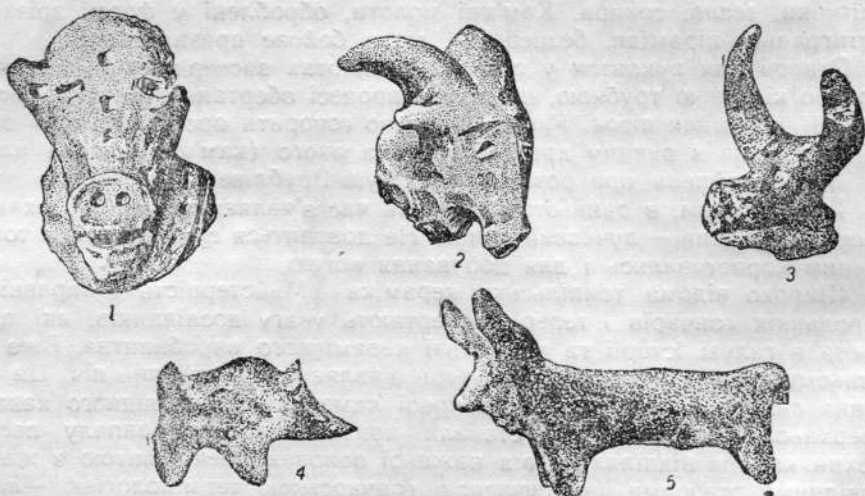
Склад посуду ранньотрипільського часу дуже різноманітний: горшки, тази, кринки, глечики, миски, ковші, ложки тощо. Є посудини у вигляді фігур тварин і птахів, людини або групи людей, що підтримували

Культові жіночі статуетки з ранньотрипільських поселень:

Статуетки з глини: 1 — Лука-Врублівецька; 2 — Колодяжне; 3 — Берново-Лука; 4 — кістяна статуетка з Сабатинівки II.

на піднятих вгору руках чашу або глечик. Орнаментация їх дуже різноманітна. Корпус посудини ложили або чорнили. Багатий складний гео-

Глиняні скульптурні зображення тварин з ранньотрипільських поселень:

1, 2 — Лука-Врублівецька; 3 — Жури; 4 — Кошилівці; 5 — Пеніжкове.

метричний візерунок іноді цілком покривав зовнішню поверхню посудини. В орнаменті нерідко поєднували різні криволінійні побудови з ямками, наліпами, заглибленнями, що ритмічно повторювались. Круг, ова-

ли, спіраль влітаються в пояски паралельних візерунків. Зрідка трапляються черепки із слідами розпису червоною фарбою.

Звичайними знахідками в землянках є статуетки жінок. Це — речі культового призначення. На підставі етнографічних даних можна припустити, що фігурки жінок були символом родючості. Частина їх виготовляли у період зимово-весняного сонцестояння (грудень—січень). Вони супроводили обряди, пов'язані з культом врожаю, заклинаннями про відвернення засухи і т. п. В деяких таких виробках до глиняного тіста примішані зерна пшениці або борошно.

Разом з тим статуетки жінок символізували охоронницю домівки, родоначальницю. Навіть у культурі шанування мертвих знаходить своє місце образ жінки-матері, яка дає й підтримує життя. Проте це цілком вірогідно встановлюється тільки на матеріалах пізнього трипілья.

Друга група фігурок зображає домашніх тварин — корів, свиней, кіз, овець, собак і зрідка коней. Ці статуетки зв'язують з весняним культом живої природи. Вони, цілком імовірно, були предметами релігійного шанування і сприяли, за наївним уявленням стародавньої людини, розведенню стад.

Недосить вивчено зв'язки ранніх трипільців з сусідніми племенами, які жили на схід від Південного Бугу. Можна вважати доведеним, що на захід і південний захід від Дністра ранньотрипільські племена мали зв'язки з племенами дунайської культури. Про це свідчать окремі речі дунайських типів, зустрінуті при розкопках ранньотрипільських поселень на території Подністров'я.

Середній етап трипільської культури

Племена середнього етапу історії трипільського суспільства розселяються майже на всій території Правобережної України, крім, може, найпівденніших районів. Це розселення часто було викликано перенаселенням окремих територій. При низькому рівні розвитку господарства і дедалі зростаючій чисельності населення господарські угіддя, використовувані для випасу худоби, вирощування рослин, полювання і риболовства, вже не могли задовольняти потреб родових общин. Окремі сім'ї або роди починають виділятися з родових общин і племен і освоювати нові, малонаселені або незаселені місцевості. Такому дробленню (сегментації) родів та племен сприяла також, на думку деяких радянських дослідників, недосконала організація племінного самоврядування, яке не могло охопити зрослі родові та племінні колективи.

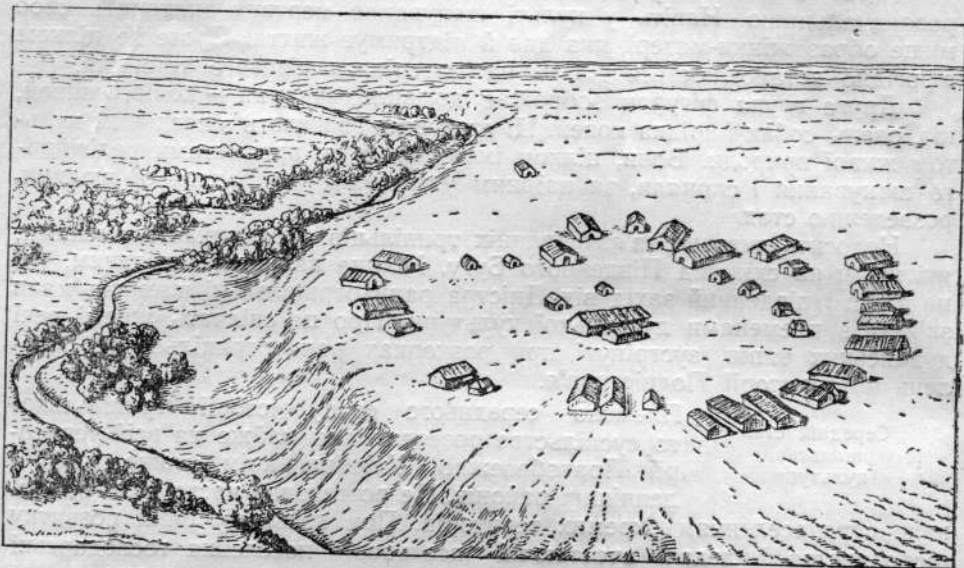
Великі сім'ї, що виділилися, розвивались у самостійні роди. Норми сімейно-шлюбних відносин, що передбачали заборону шлюбів всередині роду, приводили до змішення і схрещування родів та утворення нових племінних груп. Створювались нові форми культури, нові традиції. Можна, наприклад, помітити відмінності у матеріальній культурі населення південних і північних районів. Племена Подніпров'я, Побужжя і Подністров'я відрізняються, зокрема, типами кераміки, яка була в їхньому побуті, її орнаментациєю. В цілому ж залишки матеріальної культури середнього етапу трипільської культури — це досить близькі один до одного культурно-історичні комплекси, що належать, найімовірніше, спорідненим за походженням племенам.

Поселення цього типу відрізняються від ранньотрипільських своїм місцеположенням і плануванням. Поселення найчастіше розміщувалися на значній відстані від великих рік, над річками або струмками, на мисоподібних ділянках схилів плато, обмежених великими балками або ярами, тобто на місцях, зручних для оборони.

Подібна картина спостерігається на Дніпрі, Дністрі та в інших районах. Для посилення оборони деякі поселення огорожувались ро-

вами (Поливанів Яр, а також Хебешешті, Кукутени і Ерьожд у Трансільванії).

Поселення складалося з глинобитних будинків, розташованих по колу. На поселенні в с. Володимирівці на Кіровоградщині виявлено понад 200 глинобитних жител, що становили п'ять концентричних рядів. Поселення трохи пізнішого часу Коломийщина I (с. Халеп'я на півдні Київської області) мало 39 жител, розпланованих по двох концентричних колах. В центрі таких поселень були великі громадські будівлі. Площу всередині поселень використовували, імовірно, для сходок, колективних

Трипільське поселення Коломийщина I. Реконструкція.

ігор, танців, релігійних відправлень. До поселень примикали громадські землі.

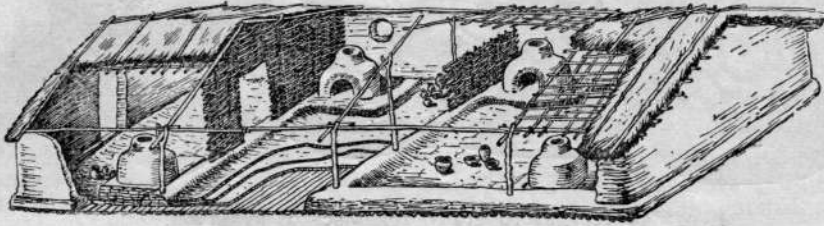
Трипільські житла досить одноманітні на всій території розселення племен середнього етапу. Розміри будинків нестандартні і, мабуть, відповідали чисельності сім'ї. Житла малих розмірів (від 8 до 30 м²), можливо, належали парним сім'ям. Площа великих будинків досягала 135—140 м². Будинок звичайно мав прямокутну форму і був поділений на два-три приміщення і більше. Долівка житла була вистелена випаленими глиняними плитками, іноді в кілька шарів. Стіни і внутрішні перегородки будували з дерев'яного плотового каркаса, обмазаного глиною. Покрівля будинку — двосхила, з солом'яним покриттям.

Внутрішні перегородки мали різне призначення. Наприклад, перегородкою відокремлювалась кухонна частина від амбарної. Перегородки, що виділяли приміщення з печами, відгороджували місця проживання окремих сімей. Відомості про влаштування і обладнання трипільських будинків доповнюють глиняні модельки жител, знайдені у Володимирівці, Попудні, Сушківці та інших поселеннях. Моделі з Сушківки і Попудні відтворюють, очевидно, невеликий будинок та його внутрішню обстановку: ганок, чотири стіни, вхідні двері, а на протилежному боці — невелике кругле вікно. Під вікном на долівці розташоване характерне хрестоподібне підвищення з глини, на якому розпалювали освітлювальний і жертвний вогонь. Збоку від входу — куполоподібна піч, а поруч з нею зображення жіночої фігурки — охоронниці домашнього вог-

нища. Нпроти печі, біля другої стіни, розставлена група посудин, призначених для зберігання зерна і борошна. Тут же була статуетка, яка зображувала жінку, що розтирала зерно на зернотерці.

Сліди розпису на стінках деяких моделей свідчать про те, що стіни жител зафарбовували або розписували кольоровим візерунком, добре відомим з посудин трипільців. Наскільки правдиво такі моделі передають обстановку житла, свідчать дані розкопок. Наприклад, на поселенні у Володимирівці майже всі жилі приміщення мали ознаки, помічені й на моделях.

На середньому етапі трипільської культури спостерігається загальний прогрес в усіх галузях суспільного виробництва і побуту. Швидко розвивається скотарство, знижується роль полювання. Підрахунок кіс-

Трипільське житло на поселенні Коломиїщина I. Реконструкція.

ток тварин, зібраних, наприклад, на поселенні Коломиїщині I, показує, що домашнім тваринам належить 79,5% кісток, а диким — тільки 20,5%. Планування поселень по колу мало на меті поліпшити гуртове утримання тварин всередині поселення і захистити худобу від розкрадання. Худоба в той час стає, мабуть, міноюю одиницею і становить разом із запасами зерна громадське багатство.

Розширюється використання продуктів тваринництва (шерсті і особливо молока). На поселеннях часто знаходять щідилка для виготовлення сиру. Окремим посудинам іноді надавали форми вимені корови, що підкреслює велике значення молочного господарства.

Економічна роль скотарства підвищувалась у зв'язку з зростанням продуктивності землеробства. Ці дві основні галузі господарства в трипільському суспільстві середнього етапу розвивались гармонійно, взаємно доповнюючи одна одну.

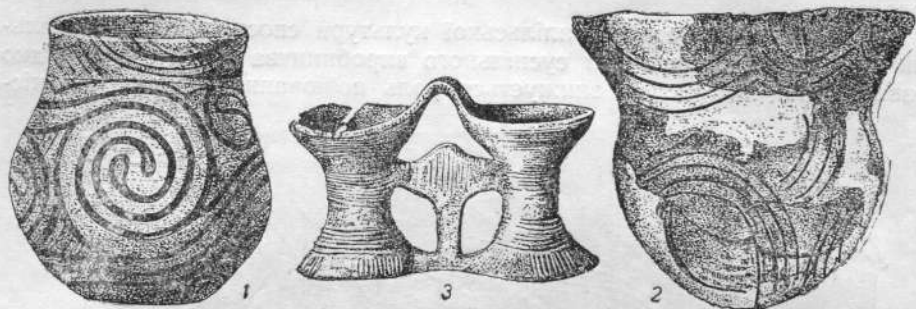
Численне і дедалі зростаюче населення поселень для задоволення своїх потреб розширяло площі посівів. Великі поселення, наприклад, Володимирівка, де було не менше 1500—2000 жителів, споживали, за етнографічними даними, зерно, зібране з багатьох сотень гектарів. Такі площі навряд чи обробляли ручним способом, мотикою. Виникли перші форми орного, або польового, землеробства. Землю почали обробляти з допомогою примітивної сохи, з бичакою упряжкою. Парні зображення голів биків, що ніби відтворюють парність упряжки їх у ярмі, були знайдені в Петренах, Кошилівцях та ін.

Таким чином, на етапі середнього трипільля впроваджуються прогресивні способи обробки землі, що відкрили можливість для дальшого розвитку продуктивних сил. Поряд з відтворюючими формами господарства, як і раніше, існують полювання, риболовство і збиральництво. Проте в порівнянні з раннім етапом трипільля їх роль знижується.

Великі успіхи в галузі економіки супроводяться швидким розвитком металургії та домашнього виробництва. В металургії міді сталося істотне удосконалення — було відкрито лиття. Новий спосіб обробки металу насамперед знайшов застосування при виготовленні невеликих плоских скирок без проуха. Такі знаряддя швидко поширюються від східного

Середземномор'я до берегів середнього Дніпра (наприклад, Верем'я). Відливали їх у найпростіших глиняних формочках.

Незважаючи на дедалі ширше використання міді у виробництві та побуті, кістяний і кам'яний інвентар, як і раніше, лишається на провідному місці. Удосконалюються процеси шліфування крем'яних виробів — сокирок, тесел та ін. Кремінь іде на виготовлення великих ножовидних пластин, вкладишів для серпів, наконечників стріл та дротиків.

Кераміка середнього етапу трипільської культури:

1 — Фрідрівці (Залісся); 2 — Трипільля; 3 — Стара Буда.

Відомі й місця, де видобували кремінь. Недалеко від Кам'янця-Подільського, в районі с. Студениці, відкрито виробітки кременю, якими користувалися протягом багатьох тисячоліть. У крем'янистих пластах добре помітні місця вибирання породи. Жовна кременю спочатку оброблялись на місцях виробітку, а потім поширювались по Подністров'ю.

На середньому етапі трипільля немалих успіхів було здобуто в ткацькій справі. До раннього етапу трипільської культури належать знахідки примітивних пряслиць для веретен, зроблених з черепків глиняного посуду. З'являються спеціально виготовлені пряслиця конічної та біко-нічної форм. Крім того, часто зустрічаються посудини з відбитками тканин полотняного і рипсового плетіння. Пірамідальні глиняні грузики, знаходжувані на місцях поселень, належать, мабуть, найпростішому ткацькому вертикальному верстатові. Відбитки тканин на денцях посудин вказують також на те, що трипільці вміли в'язати і плести тканини і мати.

На середньому етапі трипільля досягає розквіту гончарська справа. Поширюються досконалі щодо виготовлення посудини різноманітних форм: «піфоси», великі грушовидні посудини для зберігання харчових запасів, миски, чаші, глечики і т. ін.

З'являються біноклевидні вироби ритуального призначення. Дуже широко застосовується розпис посуду чорною, червоною і білою фарбами. Основний мотив орнаментики — спіраль, проте використовуються й інші геометричні і криволінійні візерунки. На посудинах з Петрен і Шипинців є зображення фантастичних тварин та людей. Є також і рослинний орнамент.

Різнманітність і досконалість кераміки свідчать про складність виробничого життя і побуту трипільців, про усталені художні смаки. Це підтверджується і характером культових предметів. Племена середнього етапу трипільської культури продовжують старі релігійні традиції, зв'язані з культом родючості. Схематичність і умовність жіночих статуєток та фігурок тварин, деяка стандартність сюжетів та способів виготовлення зображень, що походять з віддалених одне від одного поселень, свідчать про єдність релігійного світогляду трипільських племен.

Поки ще слабо досліджений похоронний ритуал у населення раннього або середнього трипілля. Є підстави вважати, що групи померлих родичів спалювали, а попел іноді зберігали в будинках в спеціальних урнах. Разом з тим існували поховання дітей в будинках під долівкою. Такі поховання широко відомі в епоху міді майже на всій території Старого світу. Можна припустити, що обряд цей був зв'язаний з ідеєю відродження, що становила дальший розвиток культу родючості.

Пізній етап
трипільської
культури

Пам'ятки, залишені пізньотрипільськими племенами, розкривають досить строкату етнографічну картину, що склалася до початку II тисячоліття до н. е. на території Правобережної і частини Лівобережної України. В цей час великі і досить однотипні племінні утворення помітно розпадаються, утворюючи самотні місцеві групи.

Вже наприкінці середнього етапу трипілля археологічні пам'ятки фіксують важливі історичні події. При дослідженні багатьох поселень цієї пори виявлено картину їх загибелі від пожару та насильственного руйнування. Може, лівобережні скотарські племена так званої ямнокатакомбної культури, користуючись, як думають деякі дослідники, підтримкою інших південних племен (середньодніпровської та волинсько-подільської мегалітичної культур) витіснили і частково асимілювали трипільське населення. Можливо також, що в руйнуванні трипільської культури взяли участь найбільш розвинені, добре озброєні племена Півдня України (усатівські) та Волині (городські). Проте хоч всі ці пояснення і не позбавлені підстав, вони все ж лишаються догадками.

Далеко не всі племена, що розселялися в епоху пізнього трипілля на Правобережжі і частини Лівобережжі Дніпра, зв'язані між собою узами генетичного споріднення.

На підставі вивчення залишків матеріальної культури тепер можна виділити на Правобережжі кілька основних груп племен, що відповідають пізньому етапові історії трипільської культури.

Пам'ятки трипільських за походженням племен відомі на заході України в області верхнього Подністров'я і далі на північ, у верхів'ях Случу, Горині і Стиру. Належать вони так званій кошиловецькій культурі, що дістала цю назву від с. Кошилівців на верхньому Дністрі, де вперше досліджувалось пізньотрипільське поселення цього типу. Крім того, досліджено пам'ятки в Касперівцях, Дзвинячці, Семенові-Зеленці на верхньому Дністрі.

Другу групу становлять пам'ятки, залишені племенами — носіями городської культури (поселення біля с. Городського на р. Тетереві, Житомирської області). Племена городської культури поширюються в басейні верхньої та середньої течій Південного Бугу і проникають в межі південної частини волинського Полісся. За останній час сліди поселень городського типу відзначені і в басейні середнього Дністра у Чернівецькій області. Кошиловецька і городська культури, очевидно, мають спільну генетичну основу, а саме культуру власне трипільських племен.

Третю, дуже своєрідну групу становлять пам'ятки так званої київсько-софіївської культури, відомої головним чином за поховальними пам'ятками і мало дослідженими поселеннями. Пам'ятки цієї культури мають обмежене поширення і зв'язані з дніпро-деснянським Поліссям.

Не менш своєрідні і пам'ятки так званої усатівської культури. Розташовані вони на узбережжі Чорного моря в районі Одеси і в верх по Дністру. Племена усатівської культури, мабуть, зв'язані за походженням з південними скотарськими племенами середньої пори епохи міді. Проте вони зберігають свої дуже самотні риси, що дозволяють деяким вче-

ним вбачати в них самостійну парость середземноморських племен, що заселили чорноморське узбережжя в районі Одеси і просувалися на північ по Дністру.

З пізньотрипільським часом звичайно зв'язують і пам'ятки середньодніпровської культури, в усякому разі її раннього (стретівського) етапу. Вони поширені на території більшій, ніж це визначається самою назвою культури, — від середньої течії р. Сожу на півночі до нижньої течії Росі на півдні. В широтному напрямі ці пам'ятки не виходять далеко за межі басейну Дніпра. На заході вони межують з районом поширення волинсько-подільської культури, що є варіантом середньоевропейської мегалітичної культури. Пам'ятки ці представлені головним чином поховальними спорудами і поширені на схід від р. Стиру по ріках Горині, Случу, Ужу і Тетереву. Відомо пам'ятки цього ж типу і на Поділлі — біля с. Великої Мукші (Велика Слобідка) на Дністрі.

Такий поділ основних груп племен на Правобережжі і частково на Лівобережжі України на тому етапі епохи міді, який найкраще представлений пізньотрипільськими пам'ятками. В науці немає ще повної єдності поглядів на питання про одночасне існування всіх згаданих вище етнічних груп або племен: кошиловецьких, горбдських, київсько-софіївських, середньодніпровських, волинсько-подільських мегалітичних. Проте знахідки предметів одних культур на поселеннях інших дають змогу говорити про майже одночасне існування, наприклад, кошиловецьких і горбдських племен, хоч перші, можливо, склалися трохи раніше. Знахідки речей ямно-катакомбної культури в комплексах, що завідомо належали до середньодніпровської, вказують на те, що між ними були зв'язки.

Поки ще важко дати повну характеристику племенам, які жили на Правобережжі України в пізньотрипільський час. Це пояснюється насамперед науковою нерівнозначністю археологічного матеріалу. Племена, близькі походженням до трипільських, представлені залишками поселень (кошиловецька, горбдська і почасти усатівська групи), інші племена — переважно поховальними пам'ятками (київсько-софіївська, середньодніпровська, волинсько-подільська мегалітична групи). Характеризуючи поселення вказаних груп племен, доводиться зважати на недостатку даних, що дали б змогу відтворити тип поселень та жител. Можна твердо говорити, що пізньотрипільські поселення кошиловецької та горбдської культур розміщались у тих самих умовах, що й поселення середнього етапу трипілья, тобто на підвищеннях, хоча нерідко для поселень обирались і знижені ділянки рельєфу, тераси річок і берегові схили. Для кошиловецької групи та інших пізньотрипільських пам'яток верхнього Дністра характерні глинобитні будинки.

Житла кошиловецької культури щодо планування і способів будівництва багато в чому близькі до жител трипільців середнього етапу. Проте вони, мабуть, відрізнялися більшою простотою архітектури та обладнання. Самі поселення не обов'язково планувалися по колу або концентричними колами.

Поселення горбдської культури теж розташовуються на підвищеннях, обмежених балками та ярами. Ці пам'ятки представлені в основному поселеннями: Горбдським, Колодяжним, Райками, Павлоччю в Житомирській області. Тут виявлено залишки прямокутних глинобитних будинків, а іноді й напівземлянки. Ті й другі мають невеликі розміри в порівнянні з житлами середнього етапу трипільської культури.

Про поселення й житла київсько-софіївської культури відомо ще дуже мало. Їх виявлено на території Києва, а також біля сіл Бортничів, Пирогова, Підгірців та в ряді інших пунктів. Пам'ятки київсько-софіївського типу розташовані на мисах високих терас, які панують над прибережними луками і заплавою Дніпра. Вибір таких місць зумовлював-

1

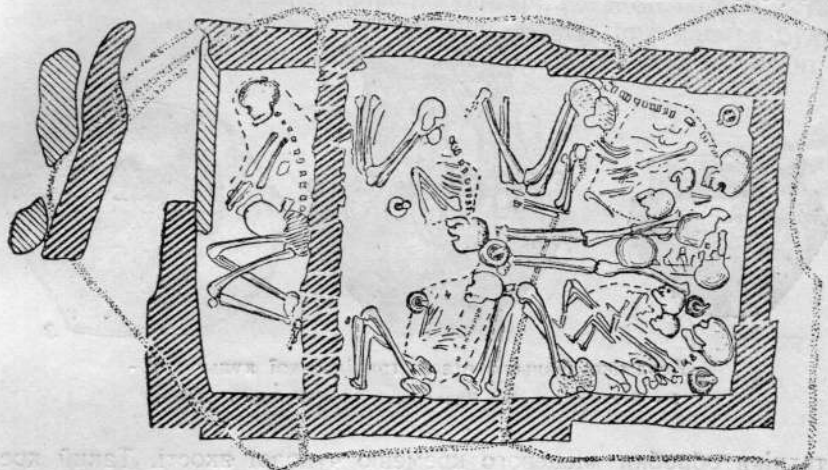

2

Трипільський посуд з Жур (1) і Усадова (2).

ся, найімовірніше, скотарською спрямованістю господарства цих племен. Самі поселення невеликі і складаються з однокамernih наземних будинків або напівземлянок.

Ще менше даних про житла середньодніпровської та волинсько-подільської мегалітичної культур. Про перші майже нічого невідомо, про другі можна судити з могильних споруд, що відтворюють основні елементи житла. Це були, мабуть, двокамерні просторі будови прямокутної форми з односкілою покрівлею. Основа будинку була, найімовірніше, дерев'яною.

Кам'яна гробниця і поховання волинсько-подільської мегалітичної культури.

Небагато можна сказати про поселення і житла племен усатівської культури. На одному такому поселенні, розташованому на березі Хаджібеївського лиману, під Одесою, відкрито широкі канали, вирубані у вапняку. Можливо, вони були основою оборонного частоколу або тину. Тут же знайдено невеликі кам'яні прямокутні кладки, може, фундаменти жилих споруд.

Характер господарства різних племен, які населяли Правобережжя у пізньотрипільський час, не однаковий. У горідських та усатівських племен скотарство було розвинуто більше, ніж у середньодніпровських та кошиловецьких. Відомо, що усатівські і горідські племена розвивали конярство; можливо, частина їх вела вже напівкочове життя. Успіхи землеробства, в якому використовували тяглову худобу, сприяли дальшому розвитку скотарства. Полювання стає підсобною галуззю господарства. Під час розкопок усатівського поселення кісток домашніх тварин знайдено 88,4%, а диких — 11,6%. У пізньотрипільських землянках Середнього Подніпров'я кількість кісток диких тварин значно більша. Тут, мабуть, полювання продовжує ще відігравати значну роль.

У цей період змінюється і склад стада домашніх тварин, що особливо помітно в усатівських та горідських племен. Дрібна рогата худоба і коні займають в ньому основне місце.

Про господарство племен волинсько-подільської мегалітичної та середньодніпровської культур можна судити тільки з уривчастих відомостей. Їм було відоме скотарство і, мабуть, досить розвинуте. З того, що ці племена вели осіле життя, можна зробити висновок, що вони розвивали і землеробство. Це тим більш імовірно, що їх сусіди — пізньотрипільські племена — добре знали землеробство і скотарство. Київсько-

софіївські племена були переважно скотарськими, на відміну від кошиловецьких, у яких основу економічного укладу суспільства становило землеробське господарство.

Відмінності в способі життя і господарстві окремих груп племен позначились на формуванні їх матеріальної культури. У побуті кошиловецьких або горбодських племен, генетично зв'язаних з трипільськими племенами попередніх етапів, зберігаються справжні трипільські елементи. Способи спорудження будинків, мідні, кам'яні і крем'яні знаряддя, кістяні вироби беруть початок з середнього етапу трипільської культури. Проте кошиловецьке населення відзначається своєрідним розвитком

Кераміка пізнього етапу трипільської культури:

1 — Колодяжне; 2 — Вихватинці; 3 — Червоний Хутір.

ком техніки обробки місцевого кременю чудової якості. Такий кремій темних і димчастих тонів зустрічається і на поселеннях горбодського і київсько-софіївського типів. Це свідчить про те, що в пізньотрипільський час між племенами існував широкий обмін.

Керамічні комплекси кошиловецької, горбодської та усатівської груп племен також проявляють яскраво виражені риси схожості з ранішими, трипільськими. Це простежується на спадкоємності форм посудин і розпису їх, іноді виконаному кількома фарбами. В пізньотрипільський час з'являється тип орнаменту у вигляді відбитка вірвочка або шнурка. Цей орнамент пізніше набув дуже значного поширення.

Кераміка київсько-софіївських пам'яток, хоч і відрізняється від кошиловецької або горбодської, але все ж має з ними й спільні риси. Основні типи посудин — грушовидні урни, горшки, глечики, чаші. Орнаментация їх не дуже різноманітна і нескладна за композицією. Зустрічаються також посудини з розписним орнаментом. В основному це невидливі візерунки, зроблені червоною фарбою — крапки, прямі і зигзагоподібні лінії.

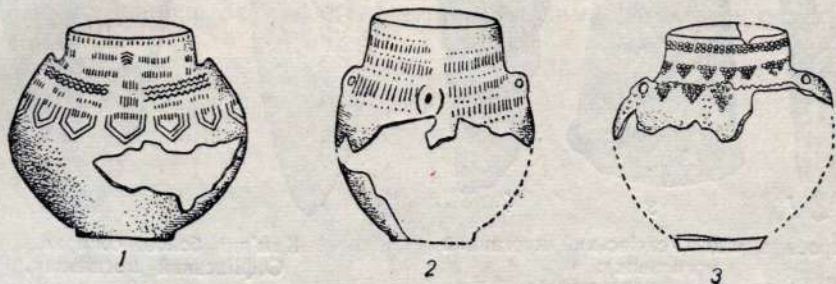
Ще менше спільного з трипільською керамікою має посуд середньодніпровських племен. Він більше зближується з західними варіантами так званої культури шнурової кераміки. Широкогорлі горшки з дуже високою шийкою і округлим або трохи сплосленим дном, банкоподібні посудини з перехватом корпусу посередині, дзвоноподібні посудини тощо — ось найхарактерніші для цієї культури форми кераміки. Орнамент на посудинах врідний або шнуровий. Візерунки досить різноманітні — смуги, пояски, заштриховані прямокутні поля, трикутники, зигзаги. Орнамент розташовується зонально, з ритмічними повтореннями орнаментальних мотивів і часто охоплює всю посудину.

Так само мало спільного з трипільською керамікою має посуд з волинсько-подільських мегалітичних пам'яток. У похованнях зустрічаються посудини з кулястим корпусом, округлими днищами і вузькими горлови-

нами. Посуд прикрашений трикутниками, ялинковими візерунками і відбитками шнура.

Орнаментация кераміки волинсько-подільської мегалітичної культури більше нагадує деякі сюжети орнаментики на середньодніпровському посуді або посудинах так званої культури кулястих амфор, відомої за пам'ятками Середньої та Центральної Європи, ніж пізньотрипільські орнаментации.

Можна з певністю говорити про те, що усатівські та горбдські племена, а також племена пізньотрипільського часу на Київщині та Поділлі мали спільні риси в матеріальній культурі. Це помітно при зіставленні їх господарського інвентаря і озброєння. В усіх цих племен були кам'яні і крем'яні клини, «мотики», свердлені кам'яні молоти, мідні сокирки,

Кераміка волинсько-подільської мегалітичної культури.

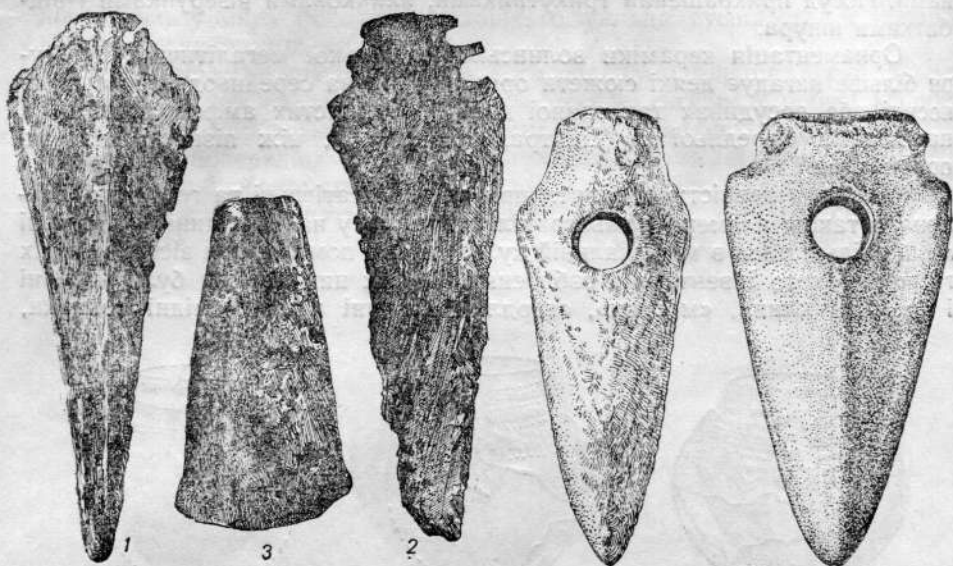
чотиригранні в перерізу шила, колючка. Але усатівські пам'ятки вирізняються, наприклад, наявністю добре вироблених мідних наконечників списів або кинджалів середземноморського типу. При похованнях зустрічаються і срібні каблучки. Усатівські племена були тісніше зв'язані із східним Середземномор'ям і Північними Балканами, ніж горбдські або кошиловецькі племена.

Носії київсько-софіївської культури також широко використовували камінь і кремій для виготовлення сокир-клинів, серпів, ножів, наконечників стріл, свердл, бойових сокир-молотів. Великого значення набули й мідні вироби. Крім прикрас (пронизки, каблучки), з міді виготовлялися тесла, долотця, шила, ножі і мідні кинджали середземноморського типу, аналогічні усатівським.

Наявність такого різноманітного і численного мідного інвентаря у відносно північних племен київсько-софіївської культури — явище поки ще недосить з'ясоване. Проте ясно, що їх одержували внаслідок обміну з племенами причорноморського Півдня.

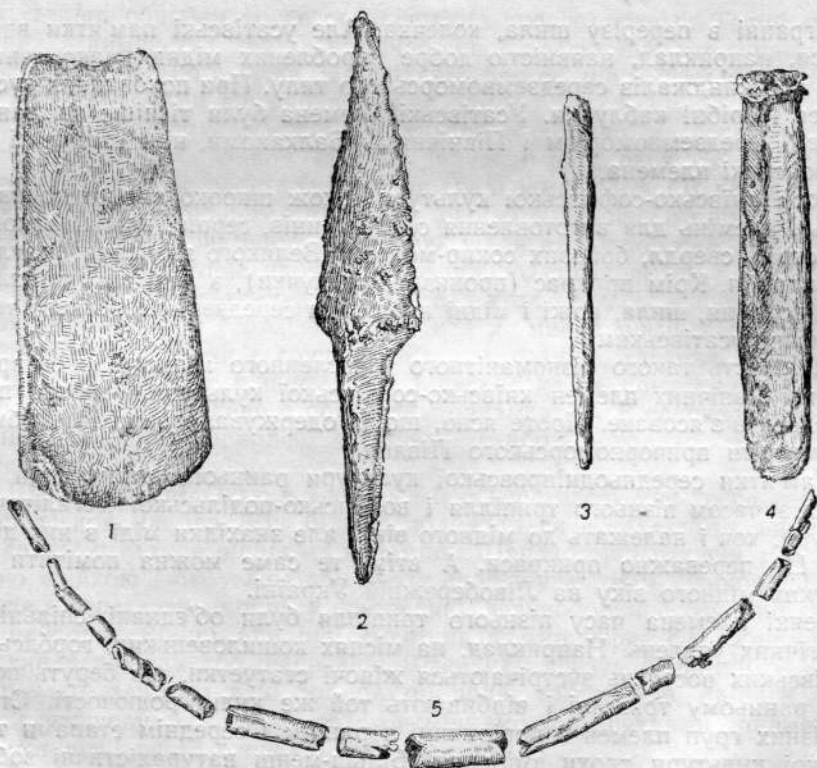
Пам'ятки середньодніпровської культури раннього етапу, який збігається з часом пізнього трипільля і волинсько-подільської мегалітичної культури, хоч і належать до мідного віку, але знахідки міді в них дуже рідкі. Це переважно прикраси. А втім, те саме можна помітити і в пам'ятках мідного віку на Лівобережній Україні.

Деякі племена часу пізнього трипільля були об'єднані спільністю ідеологічних уявлень. Наприклад, на місцях кошиловецьких, горбдських і усатівських поселень зустрічаються жіночі статуетки, що беруть початок в ранньому трипільлі і відбивають той же культ родючості. Стиль їх у різних груп племен в порівнянні з раннім і середнім етапами трипільської культури трохи змінився. Більш-менш натуралістичні зображення з Горбдського або Колодяжного зовсім не схожі на дуже схематизовані або навіть умовні фігурки з Усатова або Красногорки на нижньому Дністрі, хоч в Усатові є й натуралістичні статуетки. Мабуть,

Вироби з міді (Усатівський курганний
могильник):
1, 2 — кинджали; 3 — сокирка.

Кам'яні бойові сокирки.
Софіївський могильник.

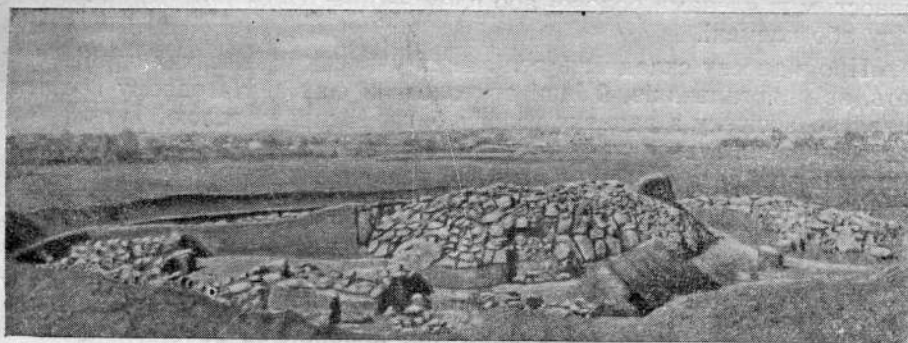
Вироби з міді (Софіївський могильник):
1 — сокирка, 2 — наконечник дротика; 3 — шило; 4 — долото; 5 — провизки.

у окремих племен застосування жіночих фігурок для культових потреб розширюється.

Усатівські племена, успадковуючи, можливо, східні традиції, клали жіночі фігурки в поховання. Цей обряд було встановлено при розкопках курганів поблизу Красногірки і Усатова, а також могильника біля с. Вихватинців у Молдавії. Цікаво, що статуетки найчастіше зустрічаються саме в тих пам'ятках, які найближче стоять до власне трипільської культури.

На поселеннях київсько-софіївського типу жіночі статуетки зустрічаються дуже рідко, в пам'ятках середньодніпровської та волинсько-подільської мегалітичної культури їх не знаходять зовсім.

Поховання Великий інтерес становить дослідження поховань пізньотрипільського часу. Поки ще немає безпосередніх вказівок на способи поховань у кошиловецьких або городських племен. За аналогією з трипільськими племенами середнього

Курган з кам'яними спорудами. Усатове.

етапу у них можна припустити спалювання трупів родичів. Можливо, попіл померлих деякий час зберігався в урнах вдома, в сім'ї померлого.

Спосіб і обряд поховання добре розкриваються на могильниках, виявлених біля с. Софіївки і Червоного Хутора південніше Києва. Тут на давніх дюнах на лівому березі Дніпра було знайдено перепалені людські кістки, що лежали в урнах або окремими купками. Останні, можливо, поміщалися в дерев'яних або будь-яких інших сховищах, що не збереглися до нашого часу. В таких похованнях був різний інвентар, переважно зброя (бойові сокири-молоти, клювці, крем'яні наконечники стріл). Ніяких зовнішніх ознак — бугорків, огорож, плит на цьому могильнику, як і на інших подібних до нього, не збереглося до нашого часу. Все ж можливо, що місця поховань в давнину були як-небудь позначені.

Зовсім інші способи поховань у населення північно-західного Причорномор'я усатівських часів. Вони ховали померлих, не спалюючи, в курганах або в ґрунтових ямах без насипу. Кургани часто обкладавали камінням, що створювало коло (кромлех), яке, очевидно, символізувало сонце. Іноді на кургані ставили кам'яні плити з зображеннями голови бика, собаки і т. п.

Прикладом цього типу поховань може бути курган біля с. Усатова, де було виявлено декілька поховань. Він мав висоту близько 1 м, діаметр — понад 35 м, а біля основи був обнесений кромлехом. Тут знайдена плита (стела), що стояла колись вертикально, з висіченою на ній релігійно-магічною сценою. В центрі зображена людська фігура з рогаатою головою і лунарним знаком, а також олень. Навколо них — чотири рельєфні зображення коней.

Зміст цієї композиції розкривається при порівнянні її з міфологічними східносередземноморськими сюжетами. Тут, цілком імовірно, зображено Артеміду або, точніше, її прообраз, богиню місяця — покровительку стад і врожаю.

У центральній частині кургана було чоловіче поховання, вміщене в ямі із східчастим спуском, перекрите дерев'яним настилом. При кістяку, що лежав у скорченому положенні, на боці, виявлено мідний посріблений кинджал, мідні тесло і шило. Тут же були дві глиняні посудини — розписна чаша і великий глек; очевидно, в них була їжа. Віддалік від основного поховання, в кромлеху, знайдено ще два кістяки, але без інвентаря.

Кургани не були єдиною формою поховальної споруди в усатівських племен. Недалеко від одного з усатівських могильників був некрополь (кладовище) з поодиноких ґрунтових могил. При кістяках знайдено нечисленний і бідний інвентар. Таким чином, тут є вже ознаки майнової нерівності між членами родової або племінної верхівки і рядовими членами роду або племені.

Про відносну складність релігійних уявлень усатівських племен свідчать, крім могильників, й інші археологічні факти. На одному поселенні виявлено висічену з вапняку голову бика, засипану золою. Тут же була частина черепа тура і глиняна статуетка бика, що скаче. В другому місці, в кургані знайдено кам'яну плиту, що прикривала яму. На плиті висічені заглиблення у вигляді чаш, що призначались, як можна думати, для жертвовних узливань. На дні ями лежала висічена з каменю голова бика, а поруч з нею — чотири глиняні жіночі статуетки. Було виявлено кусочки червоної вохри, кілька посудин і розкидані зуби людини. Можливо, тут відбувалось жертвоприношення, зв'язане з святом родючості, або ж це слід магічного похоронного обряду, що відображав культ сонця.

Релігійні уявлення усатівських племен були в тісному зв'язку з релігійними уявленнями носіїв кріто-мікенської культури східного Середземномор'я. Це підтверджується в Усатові не тільки наявністю фігурок жінок, а й зображень бика, лунарного знака та інших елементів релігійної символіки, характерних для пам'яток Кріту й Мікен. Такий же близький зв'язок з Середземномор'ям має й мідний інвентар з Усатова.

Поховання у середньодніпровських племен провадили також під курганними насипами. Проте поряд з обрядом трупопокладення в скорченому положенні був також обряд спалення померлих. Кістяк або попіл покійника супроводиться інвентарем, головним чином посудом, а також кам'яними молотками, наконечниками стріл.

Інший вигляд мають поховання племен волинсько-подільської мегалітичної культури. На Житомирщині, біля с. Войцехівки, на глибині близько 2 м було виявлено поховання, вміщене нібито в кам'яний ящик. Могильна камера мала прямокутну форму, бічні стінки її склалися з десяти кам'яних плит, а односхиле перекриття — з трьох. Камера поділялась перегородкою на дві частини. В першому, великому приміщенні знайдений у сидячому положенні кістяк чоловіка. По боках від нього були поховані в скорченому положенні дві жінки, а біля них — двоє дітей і двоє підлітків. В меншому приміщенні лежав кістяк чоловіка. У могильній камері виявлено чотири крем'яні сокири, крем'яне долото, кістяні шпильки і сім глиняних посудин. Покладені в могилу предмети цілком відповідають анімістичним уявленням про забезпечення покійника всім необхідним у загробному світі.

Проте в могильниках волинсько-подільської мегалітичної культури замість кістяків знаходять також урни з попелом спалених трупів. Це найчастіше спостерігається на території Поділля.

Деякі дослідники відзначають, що поховальні обряди часу пізнього трипільля завершують процес зміни вірувань і обрядності, що відбувався протягом всієї історії раннях землеробсько-скотарських племен. Первісною формою поховань були поховання в межах поселень. Лише на пізньому етапі трипільської культури з'являються некрополі поза населеними пунктами, колективні, родові, а може, й племінні усипальні. Можливо, що згурпованість поховань відбиває в собі якісь нові соціальні явища — консолідацію родів, зміцнення родоплемінних зв'язків, становлення союзів племен і т. п.

Матеріали могильників дозволяють зробити й інші істотні висновки. Вже в Софіївському та Червонохутірському некрополях виявляється нерівномірність розподілу інвентаря по окремих похованнях. В одних він багатий і різноманітний, в інших, навпаки, бідний і обмежений щодо кількості. В Усатівському некрополі багаті поховання різко виділяються серед бідних. При цьому чоловічі поховання, як правило, супроводяться мідними кинджалами.

Волинсько-подільські мегалітичні поховальні споруди також мають нерівнозначний інвентар. Як і в усатівських племен, тут особливо виділяються чоловічі поховання.

І в усатівських, і у волинсько-подільських мегалітичних могильниках, крім основних поховань, зустрічаються супровідні. Взавши до уваги бідність інвентаря при них і деяку віддаленість від основного поховання, можна припустити, що вони належали рабам.

На пізньому етапі трипільської культури у племен Правобережжя України спостерігається значне зростання продуктивних сил. Відбуваються помітні зміни в усіх сферах господарського і соціального життя. Землеробсько-скотарське господарство виявляє тенденцію в бік більшого розвитку скотарства. Розширення польового землеробства створило небувалі до того можливості для підвищення продуктивності землеробства і скотарства. Стало можливим нагромадження запасів і надлишків.

Нові форми праці у землеробстві і скотарстві розширили ступінь участі чоловіків у суспільному виробництві. Чоловік — воїн і пастух, землероб і мисливець остаточно утверджується як глава общини.

Нагромадження багатств у вигляді худоби і зерна потребує іншої общинної організації, що забезпечує охорону їх від посягань з боку інших племен. Посилюється роль вождів, старійшин, що дістають деякі економічні переваги перед рядовими членами общин. Виникає економічна нерівність як всередині родів, так і між родами.

Часті воєнні сутички за пасовища і мисливські угіддя приводять до захоплення полонених, яких переможці обертали в рабів. Правда, становище рабів у родовому суспільстві було інше, ніж в античному світі.

Кам'яна плита із схематичними зображеннями людини і тварин. Усатове.

Вони користувались багатьма правами общинників і могли навіть усюновлюватись родом. А проте це вже була певна форма експлуатації людини людиною.

Таким чином, на пізньому етапі мідного віку починається розклад родового ладу. Виникають первинні форми нагромадження багатства, майнової нерівності, експлуатації людини людиною, що згодом привели до виникнення класового суспільства.

Огляд історичного процесу на території Правобережної України був би неповний, коли б не згадати про два типи культури, які іноді не без підстав відносять до часу пізнього трипільля. Мова йде про тиську і грибовицьку культури. Тиська культура¹ поширена головним чином в областях Українського Закарпаття, частини Трансільванії, Угорщини і Словаччини. Її походження зв'язують з далшим розвитком місцевих племен дунайської культури.

Тиська культура багатьма елементами нагадує трипільську, особливо це стосується трипільських пам'яток Дністровського басейну. На одному з поселень, розташованих у Карпатському нагір'ї біля с. Малої Гори, під Мукачевом, розкрито шість прямокутних будинків, що примикають один до одного. Це характерний багатокамерний будинок, в якому жила велика сім'я. Стіни його зроблені з плетеного хмизу і обмазані глиною. В середній частині кожної жилої камери була глинобитна піч.

Знаряддя праці, кераміка і глиняна пластика тиської культури схожі на трипільські. Проте тиській культурі властиві яскраво виражені самобутні риси, що виявляються, наприклад, у формах і орнаментативній посудин. Це певною мірою пояснюється територіальною замкнутістю внутрікарпатських нагір'їв.

На північ від Карпат, у верхів'ях Західного Бугу, в теперішніх межах Львівської та Волинської областей жили племена — носії культури грибовицького типу. Залишені ними пам'ятки є окраїнною, південно-східною локальною групою так званої культури воронкоподібних посудин, поширеної на значній території Центральної та Західної Європи: від Рейну на заході до Західного Бугу на сході.

Культура грибовицького типу склалася не на території України. Генетично вона безпосередньо зв'язана з ранніми пам'ятками культури воронкоподібних посудин (центральна Польща). Деяку роль в її формуванні відіграли сусідні з півдня і південного сходу племена розписної кераміки і зокрема трипільської.

Поселення складалася з жител землянкового або напівземлянкового типу і наземних будов. Розташовувались вони на високих мисах по берегах річок, що іноді штучно укріплялися валами або ровами (Малі Грибовичі, Лежниця, Зимне). Цікаво, що укріплені поселення культури воронкоподібних посудин відомі тільки на південно-східній та південній периферії її поширення. Це ще раз підтверджує, що населення культури грибовицького типу, як і споріднені йому племена на території Чехословаччини, було прийшлим, чужим місцевому населенню і тому змушене було селитися у трудно доступних місцях і укріплювати їх.

Грибовицькі племена вирощували пшеницю, ячмінь і просо, тобто ті культури, які були відомі й трипільському населенню. Землеробство мало у них орний характер. Вказівкою на це є глиняні фігурки двох биків, запряжених в ярмо, знайдені в Кренжниці Ярїй (Польща).

Не меншу роль, ніж землеробство, відігравало тут і скотарство, розведення великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз. Про велику господарську роль скотарства, крім залишків кісток домашніх тварин, свід-

¹ Названа за р. Тисою.